

Б39

1994

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

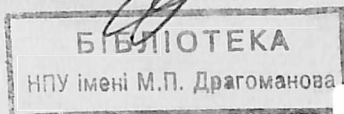
БЕЗВЕРХИЙ Олег Станіславович

УДК 37.015.3

РОЗВИТОК МОРАЛЬНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ
У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Спеціальність: 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук



КИЇВ-2001

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова



100310029

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі психології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України
БЕХ Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання,
директор

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук
РИБАЛКА Валентин Васильович,
Інститут педагогіки і психології
професійної освіти,
завідувач відділу психології трудової і
професійної підготовки

кандидат психологічних наук
СИНГАЇВСЬКА Ірина Валентинівна,
Інститут економіки та права "Крок",
Департамент реклами та зв'язків,
директор

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. І.Я. Франка, кафедра
психології. Міністерство освіти і науки
України, м. Дрогобич

Захист відбудеться 17 січня 2002 року о 14³⁰ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К26.053.02 в Національному
педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ,
вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий "17" грудня 2001 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Морально-психологічний стан сучасного українського суспільства, який детермінований складними процесами соціально-економічного реформування, потребує особливої уваги до морального розвитку підрастаючого покоління. Останнім часом різко загострилася проблема порушень моральних норм школярами. У сучасній психології виховання науковцями розмежовано аспекти ситуативного управління моральною поведінкою учнів від забезпечення їх морального розвитку. Основним змістом морального виховання дитини є розвиток у неї здатності до моральної саморегуляції. Педагогічно адекватне виховання забезпечує розвиток моральної саморегуляції особистості та самостійне дотримання дитиною моральних норм не лише в наявній ситуації, а й у найближчому майбутньому та у віддаленій перспективі. Педагогами і психологами визнано, що порушення моральної саморегуляції явно виражені вже в молодшому шкільному віці. Науковцями також доведено спадкоємність розвитку моральної саморегуляції від молодшого школяра до дорослого. Корекцію моральної саморегуляції значно легше здійснити в молодшому шкільному віці, ніж в старших вікових періодах, оскільки у молодшого школяра зберігається значна залежність від дорослих.

Слід зазначити, що цілий ряд вітчизняних науковців здійснили значний внесок у розуміння проблем розвитку моральної саморегуляції школяра (І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, С.Г.Якобсон та інші). Важливе значення для української психології мають праці зарубіжних вчених, дослідження яких з проблем психосоціального розвитку (одним з аспектів якого є моральний розвиток) школярів значно розширили сучасне знання про розвиток моральної саморегуляції (Е.Еріксон, Л.Кольберг, Д.Марша, Ф.Райс, Р.Селман та інші).

Як засвідчив проведений нами аналіз наукової літератури, проблема корекції розвитку моральної саморегуляції в молодшому шкільному віці залишається лише частково розв'язаною у сучасній психології. Над зазначеною проблемою працювали І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, О.І.Захаров, Х.Лейнер, Г.Лендрет, Я.Обухов, В.Сухомлинський та інші. Вчені визнають спадкоємність морального розвитку від дитинства до старших вікових періодів, однак конкретні механізми та причинно-наслідкові зв'язки такого розвитку залишаються недостатньо дослідженими, що утруднює створення та запровадження ефективних психолого-педагогічних технологій впливу на розвиток моральної саморегуляції. Актуальність та недостатня розробленість проблеми ефективного впливу в молодшому шкільному віці на розвиток моральної саморегуляції й зумовили вибір теми дослідження: "Розвиток моральної саморегуляції у молодшому шкільному віці".

Зазначена тема входить до плану науково-дослідних робіт Вінницького державного педагогічного університету імені М.М.Кошобинського, затверджена Вченою радою університету (протокол

№ 7 від 28 березня 2001 року) та Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки і психології в Україні АПН України (протокол №4 від 11.04.2001 р.).

Об'єктом дослідження є моральна саморегуляція молодшого школяра.

Предметом дослідження є розвиток моральної саморегуляції молодшого школяра.

Метою дослідження є виявлення особливостей моральної саморегуляції молодшого школяра як етапу розвитку моральної саморегуляції особистості та експериментальне дослідження змін моральної саморегуляції молодшого школяра в процесі психокорекції.

Гіпотези дослідження:

1. Молодші школярі за особливостями моральної саморегуляції можуть бути розділені на типи, які мають достовірні відмінності.
2. Подолання негативних рис моральної саморегуляції молодшого школяра може бути здійснене засобами психокорекції.

Завдання дисертаційного дослідження:

- здійснити теоретичний аналіз проблеми морального розвитку молодшого школяра;
- створити науково обґрунтовану типологію моральної саморегуляції молодших школярів;
- розробити експериментальну методику для діагностики типів моральної саморегуляції молодших школярів;
- розробити та апробувати методику корекції моральної саморегуляції молодшого школяра.

Методологічну та теоретичну основу дослідження склали наукові психологічні положення про сутність та закономірності розвитку особистості (Д.Б.Ельконін, Е.Еріксон, Г.С.Костюк), про психологічний зміст та закономірності виховання (І.Д.Бех, Л.І.Божович, В.О.Сухомлинський), системний підхід до вивчення психічних явищ (Б.Ф.Ломов, О.В.Скрипченко, Б.М.Теплов), сучасні наукові положення про моральний розвиток у молодшому шкільному віці (І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Д.Б.Ельконін, Е.Еріксон, В.С.Мухіна), наукові положення про причинно-наслідкові зв'язки між розвитком моральної саморегуляції особистості в молодшому шкільному віці та у старших вікових періодах (М.Й.Боришевський, Г.Гофман, Е.Еріксон, П.Ф.Лесгафт, В.С.Мухіна, Н.І.Непомняща, Н.Н.Толстих та інші).

Для розв'язання поставлених завдань та перевірки висунутих гіпотез на різних етапах дисертаційного дослідження використовувалися такі **методи**: теоретичний аналіз наукової літератури; психологічний експеримент, що містить констатуючу, формуючу та контрольну частину; метод тематичної інтерпретаційної проєкції; метод соціометрії; бесіди, спостереження. При розробці тестових методик та аналізі результатів експерименту використовувалися методи математичної статистики, зокрема, кореляційний та варіаційний аналізи.

Дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл № 3, 8, 11, 29 м.Вінниці. Експериментальна та контрольна групи налічували по 61 досліджуваному. У пілотажному дослідженні брало участь 120 молодших школярів.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів:

- дістало подальший розвиток розуміння сутності моральної саморегуляції молодшого школяра та особливостей її проявів у попередньому та наступному вікових періодах;

- методологічно обгрунтовано розв'язання проблеми діагностики моральної саморегуляції молодшого школяра на рівні визначення її типу з використанням номінативної шкали;

- вдосконалено типологію моральної саморегуляції молодшого школяра (тип з високим рівнем моральної саморегуляції, залежний тип та тип з низьким рівнем моральної саморегуляції);

- визначено механізми та умови успішної психологічної корекції моральної саморегуляції молодшого школяра.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблені в ході дослідження методики діагностики та корекції моральної саморегуляції є ефективними засобами підвищення рівня моральної саморегуляції молодшого школяра. Виявлені механізми корекції моральної саморегуляції дають можливість прогнозувати результати психокорекції моральної саморегуляції щодо різних груп дітей. Розроблені в ході дослідження рекомендації можуть бути використані безпосередньо практичними психологами або стати основою для розробки нових програм вивчення та психокорекції моральної саморегуляції молодшого школяра.

Особистий внесок здобувача. Автором дисертаційного дослідження здійснено одноосібно теоретичний розгляд проблеми моральної саморегуляції в сучасній психології. Розроблено та апробовано методики діагностики моральної саморегуляції, а також здійснено статистичні обрахунки їх валідності та надійності. Модифіковано методику символдрами щодо корекції моральної саморегуляції учнів молодшого шкільного віку, яку покладено в основу формуючого експерименту. У спільних публікаціях представлено ідеї та результати експериментального дослідження автора.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечується комплексним використанням методів і методик, адекватних меті та завданням дослідження, якісним та кількісним аналізом одержаних даних, результативністю корекції моральної саморегуляції молодшого школяра засобами символдрами, використанням методів математичної статистики.

Апробація результатів дисертації. Матеріали роботи доповідалися на Міжрегіональній конференції “Безперервна педагогічна практика – основа професійної підготовки педагога” (м.Вінниця, 1999), на

п'ятих Костюківських читаннях (Київ, 1998), а також на кафедрі психології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати дослідження використовувалися в процесі читання лекцій магістрантам та студентам (з спеціальності "Практична психологія") названого університету. Теоретичні підходи та експериментальні результати обговорювалися на засіданнях кафедри психології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Впровадження результатів дослідження. Створені в ході дослідження методики діагностики типів моральної саморегуляції використовують шкільні психологи загальноосвітніх шкіл № 3 (довідка № 110 від 5 червня 2001 р.), 8 (довідка № 218 від 6 червня 2001 р.), 11 (довідка № 276 від 8 червня 2001 р.), 29 (довідка № 318 від 8 червня 2001р.) м.Вінниці. Програма психологічної корекції моральної саморегуляції використовується психологами названих шкіл, які пройшли відповідне навчання. Програма психокорекції моральної саморегуляції використовується в плановій консультативній роботі у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського для допомоги дітям співробітників (довідка № 04/46 від 25 травня 2001 р.).

Зміст роботи відображено в 7 публікаціях, серед яких 5 належать до переліку видань, затверджених ВАКом України.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. У дисертації міститься 16 таблиць на 22 сторінках. Список літератури нараховує 188 позицій. Основний обсяг дисертації – 173 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, виділено об'єкт і предмет дослідження, визначено його мету, сформульовано гіпотезу та завдання, розкрито методологічні та теоретичні засади дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, наведено дані про апробацію роботи, її структуру та обсяг.

Перший розділ "Розвиток моральної саморегуляції молодшого школяра в сучасній психології" присвячений загальнотеоретичному розгляду моральної саморегуляції молодшого школяра у вітчизняній та зарубіжній психології, її будови та механізмів. Особливу увагу приділено молодшому шкільному вікові як етапу розвитку моральної саморегуляції від дошкільного віку до підліткового та старших вікових періодів.

Розглянуто передумови розвитку моральної саморегуляції в дошкільному віці. На матеріалі експериментальних досліджень розв'язано проблему інтерпретації особистісного (психосоціального) розвитку в аспекті розвитку моральної саморегуляції. На думку переважної більшості науковців, вперше цілісна система моральної саморегуляції утворюється у віці 5-7 років. Моральна поведінка дитини інтегрується завдяки ієрархічній

будові системи її регуляції та формуванню достатньо розвинуеного Я-образу. На основі праць зарубіжних вчених наведено перелік елементів механізму моральної саморегуляції, що утворюється близько 5 років (Е.Еріксон, К.Ізард, Г.Крайг, З.Фрейд), і який включає в себе “базові аттитюди”, афективно-гностичні регулятивні комплекси та психічні захисти. На основі праць вітчизняних науковців показано якісні зміни у віці 5-7 років, які відбуваються завдяки ускладненню Я-образу (Т.В.Єрмолова з співавт., М.І.Лисіна, Н.І.Непомняща, Т.І.Фещенко і С.Г.Якобсон). Саме завдяки розвитку Я-образу в цьому віці формуються “базові основи особистості” – узагальнені, стійкі, специфічні для даної особистості психологічні механізми, які проявляються в структурі діяльності, особистісних ставленнях, формах пізнання дійсності. На відміну від вітчизняної психології з пануванням парадигми пансоціальності, більшість зарубіжних психологів вказує на окремі прояви спадкоємності в особистісному розвитку від дошкільника до підлітка та старших вікових періодів. Проаналізовано спадкоємність властивостей особистості, які перешкоджають нормальному розвитку моральної саморегуляції – ворожості, залежності, демонстративності, нерозвиненості афективно-гностичного комплексу провини, уникнення.

Проаналізовано розвиток моральної саморегуляції безпосередньо в молодшому шкільному віці. На відміну від попередніх періодів, в цьому віці вперше з'являється середовище, в якому значну роль відіграє моральна саморегуляція – спілкування з ровесниками як відносно автономна сфера життя дитини. Ускладнення соціального середовища та зростання вимог до поведінки дитини потребують розвитку розвитку внутрішнього плану дій та волі як засобів управління поведінкою. Управління власною поведінкою вимагає формування розвинуеного Я-образу як образу об'єкту управління. Засобом розвитку Я-образу є особистісна рефлексія, яка також стає головним механізмом формування смислових утворень в психіці дитини, в першу чергу морально значущих. Е.Еріксон вважав, що на латентній стадії (6-12 років) зростає соціальна компетентність дитини і формується почуття власної компетентності та працелюбність. В аспекті розвитку моральної саморегуляції описані вікові зміни означають значне зростання здатності молодшого школяра до складних форм спілкування з соціальним оточенням на основі загальних моральних норм, зобов'язань та відповідальності.

У розвитку моральної саморегуляції молодшого школяра одним з важливих чинників є когнітивний розвиток. Перехід на стадію конкретних операцій за Ж.Піаже характеризується гнучкістю, зворотністю, багатовимірністю мислення дитини, зменшенням егоцентричності, здатністю робити логічні висновки та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Від 8 до 10 років формується метапізнання як здатності дитини здійснювати поточний контроль за власними процесами мислення, пам'яті, цілями та діями. Завдяки змінам в когнітивній сфері соціальне пізнання стає якісно вищим: соціальні норми, звичні форми поведінки, Я-образ

(особливо Я-ідеальне), смислові утворення набувають логічної зв'язності та певної узагальненості. Пов'язані з моральною саморегуляцією смислові утворення стають все більше позаситуативними, як в часі (наприклад, формується розуміння дружби як взаємних довгострокових зобов'язань), так і за змістом. Зменшення егоцентричності забезпечує розвиток здатності до соціальної перцепції як важливого елементу соціальної компетентності.

Особливе значення в розвитку моральної саморегуляції має особистісна рефлексія, яку ґрунтовно дослідив у своїх працях І.Д.Бех. Рефлексія в широкому розумінні – це відображення себе, свого внутрішнього світу та власної поведінки в свідомості особистості, що об'єднує самопізнання, переживання та є елементом саморегуляції поведінки. В ході здійснення особистісної рефлексії змінюється психіка як її об'єкт, отже, рефлексія є механізмом розвитку суб'єкта.

Внаслідок перебігу рефлексії соціальне знання дитини стає змістом смислових утворень, серед яких виділяються “соціальні схеми дій” (ССД) (І.Д.Бех), які відрізняються за рівнем узагальнення та за змістом. Вирішальне значення для розвитку моральної саморегуляції мають ССД на основі морального імперативу, ССД контролю агресії, нетерпимості до порушень моральних норм. Для перебігу морального розвитку також велике значення має співвідношення між змістом різних ССД: якщо між ними є суперечності, моральний розвиток утруднюється. Основою формування ССД, які перешкоджають моральному розвитку, є наведені вище особистісні властивості (демонстративність, уникнення, залежність тощо).

Міжособистісні відмінності моральної саморегуляції молодшого школяра виділялися дослідниками за різними критеріями (Л.Гофман, П.Ф.Лесгафт, В.С.Мухіна, Н.І.Непомняща, Н.М.Трунова). Узагальнення даних приводить до виділення трьох головних типів – із сформованою моральною саморегуляцією на основі емпатії та співпраці, залежного та з низьким рівнем моральної саморегуляції. Всі типи формуються не пізніше 7 років і мають стійку тенденцію до збереження у старших вікових періодах.

Значну увагу приділено проблемі впливу особливостей моральної саморегуляції в дитинстві на її розвиток в старших вікових групах. Близько 5 років формується ієрархічно організований механізм моральної саморегуляції. У 5-7 років визначальні особливості моральної саморегуляції, які реалізуються в поведінці, закріплюються в Я-образі. На їх основі завдяки особистісній рефлексії формуються позаситуативні смислові утворення – соціальні схеми дій (ССД), які вкорінюються у свідомості дитини, стають все більш узагальненими та інтегруються спочатку в переконання та цінності, а потім у світогляд. За результатами Н.І.Непомнящої, понад 60% осіб зберігають свій тип ставлення до інших від 7 років до дорослості.

У другому розділі “Типологія моральної саморегуляції в молодшому шкільному віці” подано результати експериментального вивчення моральної саморегуляції молодших школярів.

Через відсутність релевантних методик постала проблема створення методики для діагностики типу моральної саморегуляції молодшого школяра. Розв’язання проблеми створення методики діагностики моральної саморегуляції ускладнюється етичними обмеженнями, відсутністю надійних методик реєстрації емоційних станів, складністю моделювання ситуацій морального вибору, тісним зв’язком моральної саморегуляції з іншими явищами, які “затіняють” її прояви. Більшість наявних методик, які діагностують окремі аспекти моральної саморегуляції, мають проблеми з доведенням внутрішньої, операційної або конструктивної валідності. Методики діагностики моральної саморегуляції в цілому відсутні.

Аналіз експериментальних досліджень моральної свідомості дітей та психологічних особливостей молодшого шкільного віку призвів до синтезу методики тематичної проєкції внутрішніх станів молодшого школяра у процесі здійснення морального вчинку (МТПВС). Методика складається з ілюстрованих оповідань, змістом яких є здійснення молодшим школярем порушень моральних норм. Дитині до кожного малюнку задається нормований перелік запитань про внутрішній стан головного героя оповідання. За характером відповідей робиться висновок про тип моральної саморегуляції. Було здійснено валідацію методики за локальним критерієм методом контрастних груп, виділених на основі внутрішньогрупових оцінок, та перевірку її надійності. З використанням МТПВС було здійснено дослідження 67 молодших школярів і виділено типи моральної саморегуляції: тип з високим рівнем моральної саморегуляції, залежний тип, тип з низьким рівнем моральної саморегуляції. Результати однієї з експериментальних серій наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Типи моральної саморегуляції молодших школярів

Назва типу	ЗОШ №3		ЗОШ №29		Школи м.Москви (прибл.)	Типи ціннісності за Непомнящою
	Кількість	%	Кількість	%		
3 низьким рівнем МС	15	45,4	19	55,9	50-60	Реально-звичного функціон.
Залежний	13	39,4	9	26,5	Близько 20	“Роблення”
3 високим рівнем МС	5	15,2	6	17,6	Близько 10	Ставлення до інших
					10-20	Змішаний
УСЬОГО	33	100	34	100	100	

МС – моральна саморегуляція

Тип з високим рівнем моральної саморегуляції має сформовану моральну саморегуляцію: емпатія і співпраця розвинені, агресія інструментальна і мало виражена, регулятивні установки провини та сорому сформовані і відіграють важливу роль у моральній поведінці, Я-образ позитивний та значною мірою реалістичний, психічні захисти контрольовані, дитина володіє просоціальним набором ролей.

Залежний тип має стійку орієнтацію на правила, засвоєні від значущих осіб, моральна саморегуляція ригідна, жорстка і обмежена. Емпатія проявляється переважно вибірково, згідно із засвоєними правилами; схильний підпорядковуватися; агресія інструментальна і вибірково, регулятивні установки сорому та страху (переважно в формі тривоги) розвинені, Я-образ значною мірою негативний, дитина недооцінює себе; психічні захисти у формі надмірної ідентифікації та регресії; переважно пасивний і залежний у взаємодії з іншими, може домінувати над меншими та слабшими згідно із засвоєними нормами.

Тип з низьким рівнем моральної саморегуляції має в структурі особистості психічні властивості, які перешкоджають або утруднюють врахування інтересів інших осіб в спілкуванні: підвищену демонстративність, ворожість, відсутність регулятивної установки провини або високу конформність. Діти цього типу часто завдають шкоду інтересам інших через дію названих властивостей. Кожен з варіантів (нами їх виділено п'ять) має свої особливості захистів, Я-образу та рольової поведінки, але в усіх головною регулятивною установкою є ситуативний страх. На основі спостереження виділено такі варіанти цього типу: ворожий (наймасовіший), демонстративний, конформний, відсторонений ворожий, корисливий.

У поданих в таблиці даних передусім привертає увагу високий процент дітей з низьким рівнем моральної саморегуляції. Порівняння результатів нашого дослідження з результатами, отриманими Н.І.Непомняшею, підтверджують реальність отриманими нами даних. Ці дані підтверджують і актуальність проблеми психокорекції моральної саморегуляції. Н.І.Непомняща відзначає, що близько половини дітей з ціннісністю реально-звичного функціонування мають прояви інших видів ціннісності. Факт змішання типів відзначено і нами в ході застосування МТПВС.

Методика МТПВС дає можливість діагностики типу моральної саморегуляції з використанням номінативної шкали. Однак ця методика має низку недоліків: вона трудомістка, нею важко проводити обстеження дітей, які належать до однієї малої групи, на результати обстеження впливають взаємини дитини з експериментатором, тому потрібна попередня робота з налагодження зв'язку з дитиною. Отже, для продовження роботи виникла потреба створення економної методики, яка мала б меншу трудомісткість і дозволяла ефективно здійснювати суцільне обстеження дітей з однієї малої групи.

Названим вимогам відповідає розроблена нами методика рангування соціальних ситуацій (МРСС). Методика включає 12 карток, які містять типові для життя молодшого школяра з шкіл, в яких проводився експеримент, ситуації міжособистісної взаємодії. Дитині дається завдання вибрати картки із зображенням ситуацій, які, на її думку, часто зустрічаються в житті молодшого школяра її статі та віку. Потім дитину просять описати внутрішній стан персонажа, зображеного на картці за нормованим переліком запитань. За змістом вибраних карток, об'єктами ідентифікації та приписаними внутрішніми станами робиться висновок про тип моральної саморегуляції дитини. Перевірка МРСС підтвердила її задовільну надійність та задовільність валідності з урахуванням специфічності критерію (за методом контрастних груп).

Третій розділ “Формування моральної саморегуляції молодшого школяра” містить опис формуючого експерименту та його результатів, інтерпретацію цих результатів.

Розглянувши різні варіанти побудови експерименту, ми дійшли висновку, що найбільшою мірою меті дослідження відповідає експериментальний план для двох рандомізованих груп з попереднім та підсумковим тестуванням.

Серед можливих методів психокорекції моральної саморегуляції молодшого школяра було попередньо виділено ігрову психотерапію, арт-терапію, групову психотерапію та емаготерапію (символдраму). Порівняльний аналіз названих методів дав можливість зробити висновок про те, що найкращим з відомих сьогодні методів психологічної корекції моральної саморегуляції є символдрама як різновид емаготерапії, оскільки названий метод забезпечує прямий доступ до глибинних проявів психіки дитини та широкі можливості вираження внутрішнього конфлікту, є короткочасним (8-15 сеансів), протипоказаний лише при психомоторних порушеннях і можливий при мінімальному матеріальному забезпеченні – окрема кімната, папір та олівці. Важливою відмінністю символдрами від інших видів роботи з образами є те, що психотерапевтичний ефект досягається без усвідомлення особою її внутрішніх конфліктів.

У дослідженні ретельно обґрунтовано зв'язок символдраматичних образів з проявами моральної саморегуляції.

Для основного курсу символдрами було вибрано вісім стандартних тем, видозмінена одна стандартна і одна синтезована з метою цілеспрямованого впливу на моральну саморегуляцію шляхом активізації особистісної рефлексії морального змісту, формування та закріплення ССД на основі морального імперативу. Використовувалися такі стандартні теми: дерево, три дерева, лук, сім'я тварин, сходження на гору, мандрівка вздовж струмка, лісова галявина, печера. У темі “Я через 10 років” дитині пропонувалося поміщати свій ідеальний Я-образ майбутнього в морально значущій ситуації, акцентуючи та активізуючи його моральний аспект. Синтезована була тема “Образ”, в якій дитина уявляла сцену образи і, уявляючи себе на місці діючих осіб, формулювала причину відсутності

контролю над агресивною дією як відсутність у агресора розуміння стану жертви агресії. Маніпуляції з образами спрямовувалися на розуміння і переживання морального імперативу з метою формування і закріплення відповідної ССД.

До контрольної та експериментальної груп увійшли 122 дітей молодших класів віком 7-10 років. Експериментальна група складалася з 61 дитини. Експеримент проводився в ЗОШ № 3, 8, 11, 29 м.Вінниці. Діагностика моральної саморегуляції та вправи з символдрами проводилися в кабінеті шкільного психолога на останніх двох уроках. Вправи виконувалися з кожною дитиною раз на тиждень. У більшості випадків проводилося 10 сеансів, тривалість сеансу – до 20 хвилин.

Підсумкове тестування виявило статистично достовірні зміни показників моральної саморегуляції дітей (Таблиця 2). Результати тестування контролювались з допомогою аналізу змін проєкції дитиною своїх внутрішніх конфліктів у символдраматичних образах. Для перевірки достовірності змін використовувався t-критерій, який порівнювався з пороговою величиною $t_{120, 0.01} = 2,617$. В останньому рядку таблиці наведено та оцінено розбіжності підсумкової діагностики в контрольній та експериментальній групах.

Молодші школярі з переважанням показника агресії належать до типу з низьким рівнем моральної саморегуляції, з переважанням показника залежності – до залежного типу, з переважанням показника просоціальності – до типу з високим рівнем моральної саморегуляції.

Таблиця 2. Результати експерименту з корекції моральної саморегуляції молодших школярів за методом символдрами.

Група	Показник	Середнє значення. Попереднє тестування	Середнє значення. Підсумкове тестування	Приріст.	t-критерій	Значущість
Контрольна	Агресія	1,943	1,861	-0,082	0,488	$P_0 > 0.05$
	Залежність	1,230	1,230	-0,033	0,180	$P_0 > 0.05$
	Просоціальність	0,467	0,393	-0,074	0,749	$P_0 > 0.05$
Експериментальна	Агресія	1,943	1,107	-0,836	5,482	$P_0 < 0.01$
	Залежність	1,262	1,295	0,049	0,218	$P_0 > 0.05$
	Просоціальність	0,467	0,770	0,303	2,840	$P_0 < 0.01$
Розбіжності в підсумковому тестуванні груп	Агресія			-0,754	4,89	$P_0 < 0.01$
	Залежність			0,066	0,45	$P_0 > 0.05$
	Просоціальність			0,377	3,64	$P_0 < 0.01$

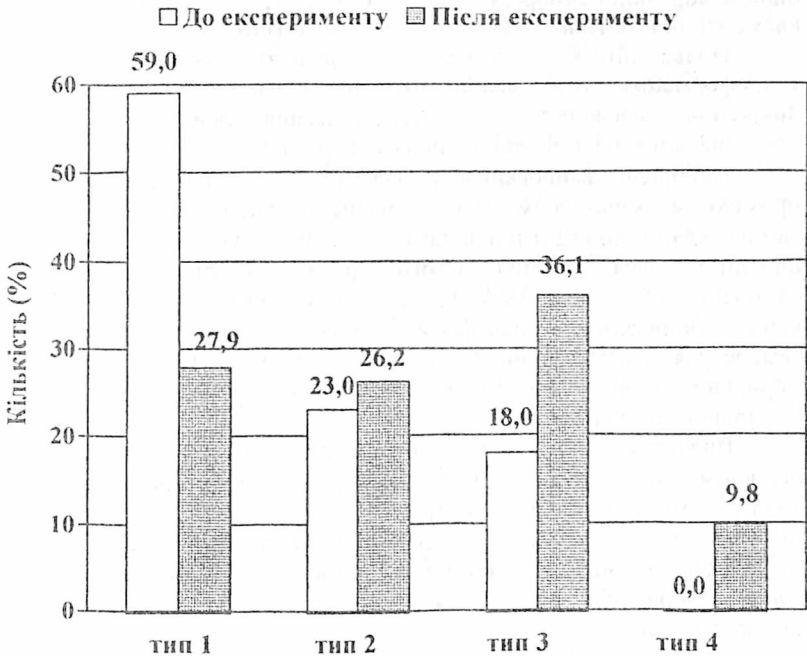


РИС. 1. РЕЗУЛЬТАТИ ФОРМУЮЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Умовні позначки до рис. 1.

тип 1 – тип з низьким рівнем моральної саморегуляції

тип 2 – залежний тип

тип 3 – мішаний тип

тип 4 – тип з високим рівнем моральної саморегуляції

Розглянемо якісні результати експерименту, подані на діаграмі (Рис. 1).

Під час підсумкового тестування виявлено:

- значне зменшення кількості осіб типу з низьким рівнем моральної саморегуляції;
- незначне зростання кількості осіб залежного типу;
- значне зростання кількості осіб мішаного типу (переважно з елементами ворожості та залежності);
- помітне зростання кількості осіб типу з високим рівнем моральної саморегуляції.

Зменшення кількості осіб типу з низьким рівнем моральної саморегуляції пов'язане з трансформацією ворожого типу в мішаний та, меншою мірою, в залежний типи. Особи, які належать до типу з низьким

рівнем моральної саморегуляції, що зазнали трансформації, спочатку мали елементи інших типів, переважно залежного типу.

Поява типу з високим рівнем моральної саморегуляції пов'язана з трансформацією осіб залежного типу з елементами просоціальності. Зниження залежності та десенсибілізація психотравм посилюють просоціальні тенденції, які починають переважати.

Найбільш змінюваним є залежний тип, що пояснюється його проміжним характером між низьким і високим рівнем моральної саморегуляції: кілька дітей за результатами підсумкового тестування його набули і кілька втратили. Всього виразних позитивних змін моральної саморегуляції досягли 18% (11 осіб) дітей з експериментальної групи, з яких 5 учнів зазнали трансформації з типу з низьким рівнем моральної саморегуляції в залежний, 5 учнів із залежного в тип з високим рівнем моральної саморегуляції, 1 особа із типу з низьким в тип з високим рівнем моральної саморегуляції.

Виявилося, що зміни в показниках моральної саморегуляції були нерівномірними. Аналіз внутрішньогрупових відмінностей виявив, що виразні зміни відбулися переважно у дітей типу з низьким рівнем моральної саморегуляції з домішкою менш виражених рис просоціального та залежного типів, ворожого відстороненого варіанту типу з низьким рівнем моральної саморегуляції та залежного заляканого варіанту залежного типу.

Зміни у дітей типу з низьким рівнем моральної саморегуляції з домішкою рис дітей із сформованою моральною саморегуляцією (типів з високим рівнем моральної саморегуляції та залежного) досягалися внаслідок певного зменшення ворожості (завдяки десенсибілізації) у сполученні з засвоєнням схеми соціального досвіду, змістом якої є пов'язана з моральним імперативом заборона агресії ("не роби іншому того, чого не хочеш собі"). Засвоєння морального імперативу виразно проявлялось у тематичній проекції таких дітей у підсумковому тестуванні та в процесі використання МТПВС. Для таких дітей до експерименту була характерна підвищена ситуативна агресія фрустраційного походження. Десенсибілізація та засвоєння морального імперативу забезпечили надійне домінування моральної саморегуляції (яка до того блокувалася в ситуаціях фрустрації, що призводило до її ослаблення в цілому) та контроль агресії завдяки розвитку децентрації через сформовану соціальну схему дій.

Зміни у дітей відстороненого варіанту типу з низьким рівнем розвитку моральної саморегуляції пов'язані з їх високою психічною травмованістю та наявним у частини таких дітей переживанням жалю. Використання морального імперативу забезпечує формування на основі переживання жалю соціальної схеми дій, яка обмежує агресію. Десенсибілізація відіграє для цієї групи дітей особливо важливу роль, оскільки саме психічна травмованість спричиняє вибухоподібні неконтрольовані агресивні дії. На жаль, таким дітям властива знижена стресостійкість і тому ми припускаємо, що ефект десенсибілізації з часом

нівельюється, особливо у дітей з неблагополучних сімей, в яких батьки жорстоко поводяться з дітьми. Це означає, що для довгострокового успіху корекції моральної саморегуляції такі діти потребують постійного нагляду психолога.

Позитивні зміни у дітей залежного заляканого варіанту залежного типу спричиняються усуненням страхів та підвищенням рівня стресостійкості. Це призводить до певного зниження або усунення відстороненості та зниження пасивності, а також до невеликого підвищення загального рівня активності. Таким чином знижується конформність і залежність та зростає здатність протистояти агресії з використанням інструментальних захисних дій.

Результати нашого експерименту підтверджують велике практичне значення морального імперативу та психологічну доцільність його активного використання в практиці виховання молодших школярів. Психологічним механізмом є формування на основі особистісної рефлексії соціальної схеми дій, яка широко узагальнює досвід дитини і разом з тим є доступною для засвоєння нею вже на початку молодшого шкільного віку. Ця схема не лише узагальнює ситуації з досвіду дитини, але і містить в собі широке коло невідомих дитині ситуацій. Тому вона є універсальним регулятором міжлюдських стосунків.

Дослідження довело, що цілеспрямоване використання психологом запропонованого в дисертаційному дослідженні варіанту символдрами за вказаних умов є ефективним засобом корекції моральної саморегуляції молодшого школяра. Така допомога повинна надаватися фахівцем, який опанував психотерапію за методом символдрами.

Теоретичний аналіз проблеми розвитку моральної саморегуляції молодшого школяра та результати експериментального дослідження можливостей впливу методу символдрами на розвиток моральної саморегуляції молодшого школяра підтвердили нашу гіпотезу та дозволили зробити такі висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми розвитку моральної саморегуляції у молодшому шкільному віці, що виявляється у розкритті сутності моральної саморегуляції молодшого школяра, обґрунтуванні проблеми її діагностики на рівні визначення її типу, вдосконаленні типології та визначенні механізмів і умов успішної психокорекції моральної саморегуляції молодшого школяра.

1. Становлення демократичного суспільства в Україні зумовлює особливу увагу до морального розвитку підростаючого покоління. Основним змістом морального виховання дитини є розвиток у неї здатності до моральної саморегуляції, порушення якої вже явно виражені та вимагають корекції в молодшому шкільному віці.

2. Моральна саморегуляція молодшого школяра включає:

- базові аттитюди:

- систему регулятивних афективно-гностичних комплексів (регулятивних установок) на основі гордості, морального сорому, провини та страху;

- психічні захисти;
- емпатію та зумовлені нею типові форми співпраці;
- агресію та способи її контролю;
- Я-образ, який забезпечує міжситуативну інтеграцію дій в схожих за

змістом ситуаціях;

- систему типових ролей;
- соціальні схеми дій.

3. Моральна саморегуляція молодшого школяра пов'язана із стрижневими утвореннями моральної сфери у старших вікових групах (зберігаються з віком морально значимі особливості Я-образу, які виникають в 6-7 років внаслідок закріплення рис, зумовлених дією механізму моральної саморегуляції; в молодшому шкільному віці названі риси породжують засоби моральної саморегуляції поведінки у формі соціальних схем дій (ССД); в підлітковому віці ССД узагальнюються і стають основою формування стійких критеріїв прийняття рішень у формі переконань, включаючи моральні переконання; в юнацькому віці переконання інтегруються в світогляді або ідентичності, що має виразну тенденцію до збереження у дорослості).

4. Моральний розвиток у молодшому шкільному віці головним чином забезпечується особистісною рефлексією; рефлексія сприяє свідомому узгодженню поведінки з Я-образом, зумовлюючи зростання його адекватності та орієнтованості поведінки на Я-ідеальне завдяки довільності; саме під дією особистісної рефлексії формуються соціальні схеми дій.

5. У молодшому шкільному віці існує дві групи дітей – із сформованою моральною саморегуляцією і несформованою моральною саморегуляцією. З цих груп виділяються 3 типи моральної саморегуляції, серед яких є 9 варіантів.

Група із сформованою моральною саморегуляцією.

А) Тип з високим рівнем моральної саморегуляції. Варіанти:

- власне просоціальний;
 - просоціально-залежний.
- Б) Залежний тип. Варіанти:
- залежний сором'язливий;
 - залежний заляканий.

Група із несформованою моральною саморегуляцією.

В) Тип з низьким рівнем моральної саморегуляції. Варіанти:

- демонстративний;
- ворожий;
- корисливий;
- ворожий відсторонений;
- конформний.

6. Запропонована нами для діагностики моральної саморегуляції молодшого школяра методика тематичної проєкції внутрішніх станів молодшого школяра у процесі здійснення морального вчинку (МТПВС) має задовільні валідність та надійність і може бути використаною за призначенням з урахуванням локальності критерію.

7. Методика рангування соціальних ситуацій (МРСС) є валідним та надійним інструментом діагностики моральної саморегуляції молодшого школяра з урахуванням локальності критерію.

8. Метод символдрами, як різновид емаготерапії, є оптимальним засобом психокорекції моральної саморегуляції молодшого школяра. З допомогою модифікованої методики класичної символдрами забезпечуються зміни механізму саморегуляції дитини, завдяки яким зростає ефективність рефлексії, а також відбувається закріплення і поглиблення рефлексії. Зокрема моделюється і закріплюється така важлива для контролю агресії рефлексивна формула як моральний імператив.

9. Розроблені методики діагностики типів моральної саморегуляції можуть бути рекомендовані для використання в роботі практичних психологів. МТПВС може бути рекомендована для діагностики моральної саморегуляції в процесі індивідуальної психокорекційної роботи. МРСС може бути рекомендована для діагностики моральної саморегуляції в процесі масового обстеження дітей з метою вияву групи ризику та для додаткового обстеження в процесі індивідуальної роботи.

Пристосований для корекції моральної саморегуляції модифікований метод символдрами може бути рекомендований для використання психологами, які пройшли відповідне навчання.

Надалі дослідження може бути продовжене в таких напрямках:

- створення та експериментальна перевірка моделі механізму моральної саморегуляції молодшого школяра;
- створення досконаліших методик діагностики моральної саморегуляції, а саме: зняття обмежень, пов'язаних з локальністю критерію; перехід від номінативної шкали до шкал вищого порядку; валідна і надійна діагностика варіантів типів; використання інших методологічних засад для створення методик діагностики моральної саморегуляції;
- вдосконалення методу символдрами та розробка інших методів психокорекції моральної саморегуляції молодших школярів;
- виконання зазначених завдань щодо інших вікових періодів – дошкільного, підліткового та інших.

Основний зміст роботи висвітлено в таких публікаціях:

1. Безверхий О.С. Діагностика та корекція порушень морального розвитку молодшого школяра // Початкова школа. – №6 (360). – 1999. – С.62-64.

2. Безверхий О.С. Особистісні передумови засвоєння молодшими школярами моральних норм // Педагогіка і психологія. - №2 (23). - 1999. - С.43-49.
3. Безверхий О.С. Психологічний зміст переконання // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 3 (6). - К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. - С.56-63.
4. Безверхий О.С. Моральний розвиток дитини в онтогенезі у працях зарубіжних психологів // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 11. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2000. - С.191-198.
5. Безверхий О.С., Романова У.В. Корекція моральної саморегуляції молодшого школяра за методом символдрами // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 14. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. - С.243-251. 90%.
6. Безверхий О.С., Пірус Т.П. Вивчення моральної свідомості молодших школярів методом тематичної проєкції переживань // Психологія на перехіді тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. - К.: Гнозис, 1998. - Т.1. - С.85-95. 90%.
7. Безверхий О.С. Типологія моральної свідомості в молодшому шкільному віці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія 1: Педагогіка і психологія. - №1. - 1999. - С.106-111.

Безверхий О.С. Розвиток моральної саморегуляції у молодшому шкільному віці (Рукопис).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Дисертація присвячена експериментальному дослідженню моральної саморегуляції в молодшому шкільному віці.

Розкрито психологічний зміст розвитку моральної саморегуляції в молодшому шкільному віці у зв'язку з попередніми та наступними віковими періодами. Розглянуто будову та типологію моральної саморегуляції. Встановлено, що тип моральної саморегуляції має значну стійкість і зберігається, починаючи з молодшого шкільного віку у переважної більшості людей.

Розроблено експериментальні методики діагностики моральної саморегуляції молодшого школяра – методику тематичної проєкції внутрішніх станів молодшого школяра у процесі здійснення морального вчинку (МТПВС) та методику рангування соціальних ситуацій (МРСС). На основі застосування цих методик побудовано науково обгрунтовану типологію моральної саморегуляції.

Модифіковано та апробовано метод символдрами, як засіб корекції моральної саморегуляції молодшого школяра. З'ясовано особистісні передумови успішності психокорекції.

Ключові слова: моральна саморегуляція, особистісна рефлексія, соціальна схема дій, тематична проекція, символдрама.

Безверхий О.С. Развитие моральной саморегуляции в младшем школьном возрасте (Рукопись).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности: 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, Винница, 2001.

Предлагаемая диссертационная работа посвящена экспериментальному исследованию моральной саморегуляции в младшем школьном возрасте.

Материалом для выполнения работы стали результаты проведения экспериментального исследования с участием детей младшего школьного возраста (7-10 лет), экспертные опросы учителей младших классов и школьных психологов, социометрические исследования в младших классах.

При рассмотрении морального развития младшего школьника были выделены элементы механизма моральной саморегуляции: базовые аттитюды, регулятивные аффективно-гностические комплексы, психические защиты, структура и содержание Я-образа, типичные роли в трех секторах социальной действительности (семья, школа, ровесники), содержание и характер системы наличных социальных схем опыта. Определяющим образованием для развития моральной саморегуляции признана личностная рефлексия, благодаря которой социальное знание детей интегрируется в смысловую сферу личности в форме социальных схем опыта. При рассмотрении типология моральной саморегуляции было выявлено выделение большинством исследователей нескольких ее видов. Каждый вид характеризуется устойчивыми особенностями, которые проявляются в моральном поведении. Вид моральной саморегуляции имеет сильную тенденцию к сохранению в процессе последующего морального развития в старших возрастных группах (60-80% по Н.И.Непомнящей).

Для решения поставленных задач экспериментальное исследование выполнялось в четыре этапа. На первом этапе производилось пилотажное исследование на выборке из 120 детей, направленное на дифференциацию детей в соответствии с приписыванием ими внутреннего состояния героям рассказов-коллажей с морально-психологическим содержанием. В процессе исполнения пилотажного исследования осуществлен поиск теоретико-прикладных подходов к постановке и решению проблем диагностики моральной саморегуляции младшего школьника, выделения

типов моральной саморегуляции младшего школьника и личностных свойств носителей каждого типа.

На втором этапе осуществлялась диагностика моральной саморегуляции 67 детей (35 мальчиков, 32 девочки). Для диагностики моральной саморегуляции была разработана методика тематической проекции внутренних состояний в процессе совершения морального поступка (МТПВС), проверена ее надежность и валидность методом контрастных групп на локальной выборке. К преимуществам МТПВС относится возможность непосредственной простой интерпретации и очевидности связи показателей диагностики с моральной саморегуляцией и моральным поведением испытуемых.

На третьем этапе, принимая во внимание недостатки МТПВС, к которым относятся высокая трудоемкость и значительные трудности при сплошном обследовании детей из одной малой группы, была разработана экономичная методика с возможностью сплошного обследования в одной малой группе – методика ранжирования социальных ситуаций (МРСС). В процессе осуществления формирующего эксперимента осуществлялась дополнительная диагностика на основе проекции внутренних конфликтов детей в символдраматические образы.

На четвертом этапе осуществлялся формирующий эксперимент. С целью осуществления психологической коррекции моральной саморегуляции были выделены первоочередные стандартные символдраматические темы и введены две специальные темы, направленные на развитие личностной рефлексии младшего школьника. Целью формирующего эксперимента было повышение уровня моральной саморегуляции, усиление личностной рефлексии морального содержания. Формирующим экспериментом был охвачен 61 младший школьник.

Анализ результатов эксперимента в контрольной и экспериментальной группах показал статистически значимое по t-критерию повышение уровня моральной саморегуляции. Анализ внутригрупповых различий позволяет утверждать, что наибольшие изменения произошли у детей с признаками двух типов моральной саморегуляции (комбинация доминирующего типа с низким уровнем развития моральной саморегуляции с менее выраженными чертами зависимого типа или типа с высоким уровнем моральной саморегуляции). Анализ содержательных изменений внутреннего мира детей показал, что преимущественно изменения достигаются благодаря снижению враждебности вследствие десенсибилизации психотравмирующего опыта в сочетании с усвоением схемы социального опыта, содержанием которой является моральный императив («поступай по отношению к другим так, как ты хочешь, чтобы другие поступали по отношению к тебе»). Тем самым экспериментально подтверждено большое практическое значение морального императива и целесообразность его активного использования в практике школьного воспитания.

Исследование показало, что целенаправленное применение психологом модифицированного для целей эксперимента варианта символдрамы в определенных условиях является эффективным средством коррекции моральной саморегуляции младшего школьника. Такая помощь должна оказываться специалистом и может осуществляться школьным психологом при условии прохождения специальной подготовки по психотерапии методом символдрамы.

Ключевые слова: моральная саморегуляция, личностная рефлексия, социальная схема действий, тематическая проекция, символдрама.

Bezverkhii O.S. Moral self-regulation development in primary school age.

The dissertation for taking a degree of Candidate nauk of Psychology in 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Vinnitsia State Kotsubinskiy Pedagogical University.

The dissertation deals with the experimental research of moral self-regulation in primary school age. Its connection with the former and future development periods is researched. The structure and typology of moral self-regulation is dealt with. The type of moral self-regulation is researched to have considerable stability and it has been preserved since primary school age as far as the majority of people are concerned.

The experimental methods of moral self-regulation diagnostics of junior pupil are worked out. They are the Method of thematical projection of inner states and the Method of social situations ranging. The scientifically proved typology of moral self-regulation, based on the using of these methods, is worked out.

The method of symboldrama as the means of junior pupil moral self-regulation correction is modified and is aprobated. The personal conditions of psychocorrection are researched.

The key words: moral self-regulation, personal reflexion, the social scheme of experience, thematic projection, symboldrama.

Віддруковано у лабораторії фотоофсетного друку
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
21100, м.Вінниця, вул.Острозького, 32.
Умов. друк. арк. 1,2.
Замовлення №211. Наклад 100 прим.